

Özenç, T. (2026). Güneybatı (Oğuz) ve Kuzeybatı (Kıpçak) Türk yazı dillerinde -DXr- ekinin işlev analizi.
Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 9(3), 443-456.

GÜNEYBATI (OĞUZ) VE KUZEYBATI (KIPÇAK) TÜRK YAZI DİLLERİNDE -DXr- EKİNİN İŞLEV ANALİZİ

Tuğba ÖZENÇ**

Öz: Bu çalışmada -DXr- fiilden fiil yapım ekinin Güneybatı (Oğuz) ve Kuzeybatı (Kıpçak) Türk yazı dillerindeki işlevleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Türk yazı dillerinde tarihî dönemlerden itibaren işlek biçimde kullanılan -DXr- eki, temel olarak ettirgenlik işleviyle öne çıkmaktadır. Bununla birlikte ekin yalnızca yaptırma bildiren bir yapı olmadığı; oldurgenlik, hareket / yer değiştirme, bilişsel ve algısal etki ile sonuçlandırma / durum değişimi gibi farklı işlev alanlarında da kullanıldığı görülmektedir. Çalışmada ekin işlevleri beş başlık altında değerlendirilmiş; Güneybatı (Oğuz) ve Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk yazı dillerinden seçilen örnekler işlevlerine göre sınıflandırılarak karşılaştırmalı yöntem doğrultusunda incelenmiştir. Elde edilen veriler, -DXr- ekinin Türk yazı dillerinde temel işlevlerini büyük ölçüde koruduğunu; bununla birlikte farklı anlamsal ve işlevsel alanlarda da kullanılabildiğini göstermektedir. Ayrıca ekin tarihî süreç içerisinde fonetik varyantlar bakımından çeşitlendiği ve özellikle Kıpçak grubu Türk yazı dillerinde daha zengin biçimsel görünüm sergilediği anlaşılmıştır. Çalışma, -DXr- ekinin Türk yazı dillerindeki işlevsel sürekliliğini ve çok işlevli yapısını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Yazı Dilleri, Fiilden Fiil Yapım Eki, Ettirgenlik, Oldurgenlik, -DXr- Eki, İşlev Analizi.

FUNCTIONAL ANALYSIS OF THE SUFFIX -DXr- IN SUOTHWESTERN (OGHUZ) AND NORTHWESTERN (KIPCHAK) TURKIC WRITTEN LANGUAGES

Abstract: This study comparatively examines the functions of the derivational suffix -DXr- in Southwestern (Oghuz) and Northwestern (Kipchak) Turkic written languages. The suffix -DXr-, which has been widely used since the historical periods of Turkic, is primarily associated with causative function. However, the suffix is not limited to causative meaning alone; it is also employed in different functional domains such as causative and factitive functions, movement and direction, cognitive and perceptual effect, and resultative / change-of-state functions. In this study, the functions of the suffix are classified under five categories, and examples selected from Oghuz and Kipchak Turkic written languages are comparatively analyzed according to their functions. The findings demonstrate that the suffix -DXr- largely preserves its primary functions in Turkic written languages while also being used in different semantic and functional domains. In addition, the suffix has diversified in terms of phonetic variants throughout the historical process and displays a richer formal structure particularly in Kipchak Turkic written languages. The study contributes to revealing the functional continuity and multifunctional structure of the suffix -DXr- in Turkic written languages.

Keywords: Turkic Written Languages, Deverbal Suffix, Causative, Factitive, -DXr- Suffix, Functional Analysis.

* Bu çalışma, yazarın “Türk Dillerinde Eklerle Fiil Yapımı” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* Doktora Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, tugbaozenc@hotmail.com

 ORCID: 0000-0001-7225-7348

Johanson ve Csató'ya göre Türk yazı dilleri, tarihî süreç içerisinde farklı kollara ayrılmasına rağmen birçok ortak biçimbilimsel özelliğini koruyan ve morfosentaktik düzenlilikleriyle dikkat çeken bir dil ailesidir (2022, s. 2). Bu düzenli morfolojik yapı içerisinde yapım ekleri, yalnızca yeni sözcük türetme işleviyle değil; anlamsal ve işlevsel çeşitlilikleri bakımından da önemli bir inceleme alanı oluşturmaktadır. Bu bağlamda *-DXr-* eki, tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde yaygın biçimde kullanılan işlek fiilden fiil yapım eklerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Türkoloji literatüründe *-DXr-* ekinin çatı eki veya fiilden fiil yapım eki olarak değerlendirilmesine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Bu çalışmada Ergin (1998) ve benzeri araştırmacıların yaklaşımı esas alınarak ek fiilden fiil yapım eki olarak ele alınmıştır.

Bu görüş ayrılıklarının önemli bir boyutunu oldurganlık ve ettirgenlik ilişkisi oluşturmaktadır. Türkçede oldurgan çatının statüsü konusunda görüş birliği bulunmamaktadır. Araştırmacılar tarafından kimi zaman ayrı bir çatı olarak değerlendirilmiş, kimi zaman ise ettirgen çatının bir alt görünümü olarak ele alınmıştır (Doğan, 2025, s. 77).

Türkçede ettirgenlik ve oldurganlık yapıları üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Dursun'un Türkçede Ettirgen Yapılar (2018), Demircan'ın Türk Dilinde Çatı (2003), Ercilasun'un Türk Dilinde Çekirdek Ekler (2022), Terbish'in Türkiye Türkçesi ve Çağdaş Moğolcada Çatı (2019), Delice'nin Türkmen Türkçesinde Fiil (2020) ve Keskin'in Türkçede Birleşik Ekler (2020) adlı eserlerinde ettirgenlik, oldurganlık ve fiilden fiil yapım ekleri farklı yönleriyle değerlendirilmiştir. Özenç'in Kırgız Türkçesindeki fiilden fiil yapım ekleri üzerine yaptığı çalışmada da eklerin işlevleri ve fonetik varyantları ele alınmıştır (2019). Genel gramer çalışmalarında ekin biçimsel özellikleri ve temel işlevleri üzerinde durulmakla birlikte, ekin farklı Türk yazı dillerindeki işlevsel dağılımını karşılaştırmalı olarak ele alan çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum, ekin yalnızca biçimsel özelliklerinin değil, farklı kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde nasıl değerlendirildiğinin de incelenmesini gerekli kılmaktadır. Nitekim Türk yazı dillerinde fiil yapımı ile çatı kategorileri arasındaki sınırın her zaman kesin biçimde belirlenemediği görülmektedir. Özellikle ettirgenlik bildiren yapılarda bazı eklerin hem çatı eki hem de fiilden fiil yapım eki kapsamında değerlendirilmesi bu durumun bir sonucudur. Şçerbak, fiil çekimi ile fiil yapımı arasındaki sınırın net biçimde belirlenmesinin güç olduğunu ve bazı yapıların tek bir kategori içerisinde açıklanmasının yeterli olmadığını belirtmektedir (2016, s. 12). Benzer şekilde Ganiyev de bazı ettirgenlik biçimlerinin yalnızca çatı kategorisi içerisinde değerlendirilemeyeceğini ve farklı işlevsel kullanımlara sahip olduğunu ifade etmektedir (2013, s. 157). Gabain ise *-tur-* / *-dür-* eklerinin *-t-* ekine göre daha belirgin bir yaptırma anlamı taşıdığını belirtmekle birlikte, bazı örneklerde yaptırma işlevinin açık biçimde tespit edilemediğini ifade etmektedir (1995, s. 60). Bu değerlendirmeler, ettirgenlik eklerinin yalnızca biçimsel değil, işlevsel yönleriyle de ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Türkçede fiilden fiil yapım ekleri, tarihî dönemlerden itibaren Türkoloji araştırmalarının önemli inceleme alanlarından biri olmuştur. Fiil tabanı oluşumu ve türetme süreçleri üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalar, yapım eklerinin yalnızca biçimsel değil, tarihî ve işlevsel gelişimlerinin de değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Ramstedt, Türk ve Moğol dillerinin fiil gövdesi yapıları üzerine yaptığı incelemelerde, biçimbirimlerin tarihî gelişim süreçlerinin karşılaştırmalı yöntemle ele alınmasının önemini vurgulamaktadır (1912, s. 1-15). Ayrıca Şçerbak, Türk dillerinin karşılaştırmalı şekil bilgisi üzerine yaptığı değerlendirmelerde fiil yapım eklerinin tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerindeki dağılımına dikkat çekmekte; eklerin karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmesinin Türk dillerinin tarihî gelişimini ortaya koymada önemli olduğunu vurgulamaktadır (2016, s. 3-5).

Bu doğrultuda *-DXr-* eki de yalnızca biçimsel bir ettirgenlik eki olarak değil; tarihî sürekliliği, varyantları ve farklı işlev alanlarıyla birlikte değerlendirilmesi gereken işlek fiilden fiil yapım eklerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Türk yazı dillerinde temel olarak

ettirgenlik işleviyle kullanılan ekin yalnızca yaptırma bildiren bir yapı olmadığı; oldurma, hareket yönlendirme, bilişsel etki ve sonuçlandırma gibi farklı işlev alanlarında da kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu işlevlerin Güneybatı (Oğuz) ve Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk yazı dillerindeki işlevsel dağılımını karşılaştırmalı biçimde ele alan müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Bu nedenle çalışmada -DXr- ekinin Güneybatı (Oğuz) ve Kuzeybatı (Kıpçak) Türk yazı dillerindeki işlevsel dağılımı karşılaştırmalı yöntem doğrultusunda incelenmiştir. İnceleme kapsamında ilgili Türk yazı dillerine ait gramerlerden elde edilen örnekler işlevlerine göre sınıflandırılarak değerlendirilmiştir. Çalışmada Türk yazı dillerinin sınıflandırılmasında Johanson tasnifi esas alınmıştır (2007, s. 64-65).

Araştırmanın Oğuz ve Kıpçak gruplarıyla sınırlandırılmasının temel nedeni, bu grupların {-DXr-} ekinin biçimsel ve işlevsel özelliklerini karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye elverişli ve yeterli veri sunmalarıdır. Ayrıca bu çalışma, Türk yazı dillerindeki fiil yapım eklerini konu alan daha kapsamlı bir araştırmanın parçası niteliğindedir. Bu kapsamda ekin Karluk ve Sibiry grubu Türk yazı dillerindeki görünümü ayrı bir çalışma olarak planlanmıştır.

Araştırmada Azerbaycan Türkçesi, Gagauz Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesi Güneybatı (Oğuz) grubunda; Başkurt Türkçesi, Karaçay-Balkar Türkçesi, Karaim Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi ve Nogay Türkçesi ise Kuzeybatı (Kıpçak) grubunda değerlendirilmiştir.

1. Türkçede Ettirgenlik Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Terim Meselesi

Türkçede ettirgenlik konusu, Türkoloji ve dilbilim çalışmalarında farklı yöntem ve yaklaşımlarla ele alınmıştır. Özellikle çatı, geçişlilik, fiilden fiil yapım ekleri ve nedensellik ilişkileri çerçevesinde değerlendirilen ettirgenlik, zamanla yalnızca biçimbilimsel bir süreç olarak değil; anlambilimsel, işlevsel ve sözdizimsel yönleri bulunan çok katmanlı bir yapı olarak incelenmeye başlanmıştır (Demircan, 2003, s. 145-152; Dursun, 2018, s. 11-15).

Dursun'un Türkçede Ettirgen Yapılar adlı çalışması, ettirgenlik konusunu Türkoloji ve çağdaş dilbilim yöntemlerini birlikte değerlendirerek ele alan kapsamlı çalışmalardan biridir. Çalışmada ettirgenlik; terim meselesi, eşzamanlı ve artzamanlı yaklaşımlar, ettirgenlik parametreleri ile ettirgen biçimbirimlerinin diğer çatı biçimbirimleriyle ilişkisi gibi çeşitli yönleriyle incelenmiştir (2018, s. 45-62; 117-123; 142-147).

Çalışmalarda kullanılan temel terimlerden biri olan ettirgenlik, genel olarak bir eylemin başka bir özne aracılığıyla gerçekleştirilmesini ifade eden dilbilgisel kategori olarak tanımlanmaktadır (Ergin, 1998, s. 204; Korkmaz, 2014, s. 529). Bununla birlikte bazı araştırmacılar ettirgenliği yalnızca çatı kategorisi içerisinde değerlendirirken, bazı araştırmacılar ise yapının anlambilimsel ve işlevsel yönlerini ön plana çıkarmaktadır (Demircan, 2003, s. 145-152; Dursun, 2018, s. 11-15).

Azerbaycan Türkçesi gramerlerinde ettirgenlik, *icbar növ* terimiyle karşılanmaktadır. Azerbaycan SSC İlimler Akademisi tarafından hazırlanan gramerde *icbar növ*, öznenin bir başkasına bir eylemi yaptırmasını ifade eden çatı kategorisi olarak değerlendirilmiştir (Grammatika Azerbaydžanskogo Yazyka, 1960, s. 143).

Korkmaz, ettirgen çatıyı fiilde belirtilen oluş ve kılışın başka bir nesneye aktarıldığını gösteren bir çatı türü olarak tanımlamaktadır (2019, s. 131). Bununla birlikte -DXr- eki, bu çalışmada yalnızca çatı kategorisi içerisinde değil; işlevsel ve biçimsel özellikleriyle birlikte fiilden fiil yapım eki olarak değerlendirilmiştir.

Oldurganlık terimi ise geçişsiz fiillerin geçişli hâle gelerek bir durum değişimi meydana getirmesiyle ilişkilendirilmektedir. Ancak oldurganlık ile ettirgenlik arasındaki ilişkinin nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusunda araştırmacılar arasında görüş birliği bulunmamaktadır. Oldurganlık kimi araştırmacılar tarafından ayrı bir çatı kategorisi olarak

değerlendirilirken, kimi araştırmacılar tarafından ettirgenliğin bir alt görünümü olarak ele alınmaktadır (Doğan, 2025, s. 77). Bu nedenle ettirgenlik ve oldurganlık arasındaki sınırların kesin olmadığı; bazı yapılarda işlevsel geçişlerin görülebildiği belirtilmektedir (Demircan, 2003, s. 148; Dursun, 2018, s. 117-123).

Üstünova, *-t-*, *-Dir-*, *-r-*, *-Ir-* ve *-Ar-* eklerini “yaptırım eki” olarak değerlendirmekte ve bu eklerin eylem ile yapan arasındaki ilişkiyi yeniden düzenlediğini belirtmektedir (2016, s. 65). Bu durum, *-DXr-* ekinin yalnızca ettirgenlik bildiren bir yapı olmadığını; farklı işlev alanlarında kullanılabilen çok işlevli bir ek niteliği taşıdığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Türkçede ettirgenlik çalışmalarında eşzamanlı ve artzamanlı yaklaşımlar önemli inceleme yöntemleri arasında yer almaktadır. Eşzamanlı yaklaşım belirli bir dönemdeki dil verilerini esas alırken; artzamanlı yaklaşım yapıların tarihî gelişim süreçlerini incelemektedir (Dursun, 2018, s. 49-55). Ayrıca karşılaştırmalı yöntem aracılığıyla farklı Türk yazı dillerindeki ortak ve ayrılan özellikler de değerlendirilebilmektedir.

Türkçede ettirgen biçimbirimlerinin diğer çatı biçimbirimleriyle birleşebilmesi de dikkat çekici özelliklerden biridir. Özellikle *-l-*, *-n-*, *-ş-* ve *-t-* gibi çatı eklerinden sonra *-DXr-* ekinin kullanılabildiği; bazı yapılarda çoklu ettirgenlik görünümünün ortaya çıktığı belirtilmektedir (Dursun, 2018, s. 142-147). Gülsevin’e göre *-DXr-* eki, edilgenlik eki hariç diğer çatı ekleriyle birleşebilmekte; buna karşılık *-DXr-* ekinden sonra yalnızca *-Il-* edilgenlik ekinin kullanılabildiği görülmektedir (1998, s. 138). Türkçede çatı eklerinin birden fazla kez kullanılabilmesi, fiilin anlam alanını genişleten önemli bir morfolojik özellik olarak değerlendirilmektedir. Özellikle oldurgan-ettirgenlik bildiren *-DXr-* ekinin diğer çatı ekleriyle birleşebilmesi, ekin işlevsel çeşitliliğini artırmaktadır. Gülsevin, *-DXr-* ekinin edilgenlik eki dışında diğer çatı ekleriyle birlikte kullanılabildiğini ve katmerli yapılarda pekiştirme ile kuvvetlendirme işlevi üstlendiğini belirtmektedir (1998, s. 126-138). Bu değerlendirmeler, *-DXr-* ekinin tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerindeki geniş kullanım alanını açıklamakla birlikte, ettirgenlik eklerinin yalnızca biçimsel değil, işlevsel açıdan da üretken bir yapı sergilediğini göstermektedir.

Bu çalışmada da *-DXr-* eki yalnızca ettirgenlik işleviyle sınırlı bir yapı olarak değerlendirilmemiş; farklı Türk yazı dillerinde oldurganlık, hareket / yer değiştirme, bilişsel ve algısal etki ile sonuçlandırma gibi çeşitli işlev alanlarına yayılabilen çok işlevli bir fiilden fiil yapım eki olarak ele alınmıştır.

2. *-DXr-* Ekinin Kökeni ve Oluşumu

Ramstedt, *-dur-*, *-tur-* biçimlerinin tarihî süreç içerisinde farklı ettirgenlik unsurlarının birleşmesiyle oluşmuş olabileceğini belirtmekte ve yapıyı Türkçe ile Moğolca arasındaki karşılaştırmalı veriler çerçevesinde değerlendirmektedir. Araştırmacı, *bintür-* ve *kontur-* gibi örnekleri bu yapı kapsamında ele almaktadır (1912, s. 49).

Ekin kökeni ve oluşumu üzerine yapılan çalışmalarda genel kabul gören görüş, bu yapının birleşik bir ek olduğu yönündedir. Buna göre ek, *-t-* ve *-Ur-* ettirgenlik eklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. İlk unsur olan *-t-*, geçişsiz fiilleri geçişli hâle getiren bir unsur olarak değerlendirilirken; ikinci unsur olan *-Ur-*, bu yapıyı daha ileri bir türetim basamağına taşıyan unsur niteliği göstermektedir (Eraslan, 2017, s. 109; Hacıeminoğlu, 1991, s. 106; Keskin, 2020, s. 228-230; Korkmaz, 2014, s. 183).

-DXr- fiilden fiil yapım ekinin kullanımı Türk dilinin tarihî dönemlerine kadar uzanmaktadır. Ekin en eski biçimleri, Orhun Türkçesinde görülen *-tUr-* ettirgenlik eki ile ilişkilendirilmektedir (Tekin, 2016, s. 96). Kaşgarlı Mahmut da *-DXr-* ekinin ettirgenlik işlevine dikkat çekmekte ve bazı fiillerde *-t-* ile *-r-* unsurunun birleşerek fiili geçişli hâle getirdiğini belirtmektedir. Dîvânü Lugâti’t-Türk’tе *barturdı*, *yidür-* ve *yittür-* gibi örnekler ekin tarihî kullanımını göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Atalay, 1941, s. 94).

Eski Uygur Türkçesinde ise ekin -dur-/dür- ve -tur-/tür- biçimleriyle kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemde ekin yapısı üzerine yapılan değerlendirmelerde söz konusu biçimin iki ayrı ettirgenlik ekinin birleşmesiyle oluştuğu ileri sürülmektedir (Eraslan, 2017, s. 109).

Ercilasun, ettirgenlik bildiren eklerin kökeninde “yapmak, etmek” anlam alanına sahip yardımcı fiillerin bulunduğunu ifade etmekte ve meseleyi gramerleşme süreci çerçevesinde değerlendirmektedir (2022, s. 18-19). Bu durum, -DXr- ekinin yalnızca biçimsel bir birleşme ürünü olmadığını; aynı zamanda tarihî ve işlevsel gelişim süreçleriyle şekillenen çok katmanlı bir yapı sergilediğini göstermektedir.

Ekin kökeni ve oluşumu üzerine yapılan çalışmalarda genel kabul gören görüş, bu yapının birleşik bir ek olduğu yönündedir. Buna göre ek, -t- ve -Ur- ettirgenlik eklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. İlk unsur olan -t-, geçişsiz fiilleri geçişli hâle getiren bir unsur olarak değerlendirilirken; ikinci unsur olan -Ur-, bu yapıyı daha ileri bir türetim basamağına taşıyan unsur niteliği göstermektedir (Eraslan, 2017, s. 109; Hacıeminoğlu, 1991, s. 106; Keskin, 2020, s. 228-230; Korkmaz, 2014, s. 183). Bu birleşik yapının tarihî dönemlerdeki kullanım özellikleri de çeşitli araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Erdal, Eski Türkçede ettirgenlik işlevinin çoğunlukla -DUR- biçimiyle görüldüğünü; ekin özellikle tek heceli fiil kökleri ile işteş, edilgen ve dönüşlü çatı ekleri almış fiil gövdeleri üzerine gelebildiğini belirtmektedir (1991, s. 799 vd.).

3. Tarihî Türk Yazı Dillerinde -DXr- Ekinin Görünümü

Tarihî Türk yazı dillerinde -DXr- eki, ettirgenlik ve oldurganlık işlevleriyle yaygın biçimde kullanılan işlek fiilden fiil yapım eklerinden biridir. Orhun Türkçesinde daha çok -tUr- biçimiyle görülen ek, Eski Uygur Türkçesinde -dur-, -dür- ve -tur-, -tür- biçimleriyle kullanılmaktadır (Tekin, 2016, s. 96; Eraslan, 2017, s. 109). Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde ise ekin kullanım alanının genişlediği ve biçimsel olarak standartlaşmaya başladığı görülmektedir (Hacıeminoğlu, 1997, s. 138; Teres, 2009, s. 594-595).

Tarihî Türk yazı dillerine ait metinlerde ekin farklı fiil tabanlarıyla kullanıldığı görülmektedir. Erdal, ekin özellikle işteş, edilgen ve dönüşlü çatı ekleri almış fiil gövdeleri üzerine gelebildiğini belirtmekte *bintür-*, *kontur-*, *küçlântür-* ve *çoglandur-* gibi örneklerin tarihî Türk yazı dillerindeki işlek kullanımını gösterdiğini ifade etmektedir (Erdal, 1991, s. 799 vd.). Bu doğrultuda gibi örnekler, ekin tarihî Türk yazı dillerindeki kullanım alanını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

4. -DXr- Ekinin Yapısal Özellikleri

Dursun’a göre -DXr-, Türk dilinin en üretken ettirgen biçimbirimlerinden biridir. Ek; tek heceli ve çok heceli, geçişli ve geçişsiz fiil tabanlarına gelebilmekte ve geniş bir kullanım alanı göstermektedir (2018, s. 62). Tek heceli geçişli fiillerde *aç-*, *boz-*, *çiz-*, *gör-*, *kır-*, *yaz-*, *yak-* ve *yut-*; tek heceli geçişsiz fiillerde ise *dön-*, *dur-*, *gez-*, *kork-*, *sus-* ve *taş-* gibi fiil tabanlarında -DXr- ekinin kullanıldığı görülmektedir (Dursun, 2018, s. 63).

-DXr- ekinin dikkat çekici özelliklerinden biri de diğer ettirgenlik biçimbirimleriyle kurduğu yapısal ilişkidir. Dursun, çift ettirgen yapı fiillerde -DXr- ekinden sonra yeniden -DXr- ekinin kullanılmadığını, bu durumda -t- ekinin devreye girdiğini; ancak -t- ekinden sonra tekrar -DXr- ekinin kullanılabildiğini belirtmektedir (2018, s. 62). Bu durum, -DXr- ekinin diğer ettirgenlik biçimbirimleriyle kurduğu morfolojik ilişkiyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

5. Güneybatı (Oğuz) ve Kuzeybatı (Kıpçak) Türk Yazı Dillerinde -DXr- Ekinin Görünümü

5.1. Güneybatı (Oğuz) Grubu Türk Yazı Dilleri

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk yazı dillerinde -DXr- eki, ettirgenlik ve oldurganlık işlevleriyle yaygın biçimde kullanılan üretken fiilden fiil yapım eklerinden biridir.

Azerbaycan Türkçesinde -*dır-*, -*dir-*, -*dur-*, -*dür-* biçimlerinin ettirgenlik işleviyle kullanıldığı belirtilmekte ve söz konusu yapı icbar növ başlığı altında değerlendirilmektedir (Grammatika Azerbaydžanskogo Yazyka, 1960, s. 143-145).

Türkiye Türkçesinde ve Türkmen Türkçesinde ise -*dır-*, -*dir-*, -*dur-*, -*dür-* biçimleriyle kullanılan ek, geçişli fiiller türetmekte ve geniş bir kullanım alanı göstermektedir. Azerbaycan Türkçesi gramerlerinde söz konusu biçimler *icbar növ* kapsamında değerlendirilmekte ve fiilin ettirgenlik anlamı kazanmasını sağlayan temel yapılardan biri olarak gösterilmektedir (Grammatika Azerbaydžanskogo Yazyka, 1960, s. 143). Ekin söz konusu yazı dillerindeki kullanımı hakkında bk. Yalçın (2018, s. 207), Korkmaz (2014, s. 183), Ergin (1998, s. 212-213) ve Yıldırım (2020, s. 169-170). Türkmen Türkçesinde ekin ayrıca izin verme ve müsaade etme anlamı da taşıdığı belirtilmektedir (Yıldırım, 2020, s. 170).

Gagavuz Türkçesinde ise -*Dir-* eki, öldürme ve yaptırma bildiren fiiller türetmekte; diğer ettirgenlik eklerine göre daha geniş bir işlevlik alanı göstermektedir (Özkan, 2019, s. 183). Gagavuz Türkçesi gramerlerinde de {-DXr-} ekinin ettirgen çatı oluşturan temel eklerden biri olduğu ve geçişli ile geçişsiz fiil tabanlarına gelebildiği belirtilmektedir (Pokrovskaya, 1964, s. 174).

5.2. Kuzeybatı (Kıpçak) Grubu Türk Yazı Dilleri

Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk yazı dillerinde -DXr- eki, biçimsel çeşitlilik bakımından daha geniş bir görünüm sergilemektedir. Başkurt Türkçesinde -*dXr-*, -*tXr-*, -*zXr-*; Kırım Tatar Türkçesinde -*dir-*, -*tır-*; Kumuk Türkçesinde -*dIr-*/-*tIr-* biçimleriyle kullanılan ek, ettirgenlik ve geçişlilik işlevleriyle yaygın biçimde kullanılmaktadır (Yazıcı Ersoy, 2018, s. 169-170; Çeneli, 1997, s. 45; Pekacar, 2012, s. 974).

Kıpçak grubu içerisinde Karaim Türkçesinde -*Dır-* eki, geçişli ve geçişsiz fiil tabanlarına gelerek öldürme ve yaptırma bildiren fiiller türetmektedir (Çulha, 2019, s. 147). Karaçay-Balkar Türkçesinde ise ekin ettirgenlik ve geçişlilik işlevleriyle kullanılan temel fiilden fiil yapım eklerinden biri olduğu görülmektedir (Tavkul, 2012, 902).

Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ekin temel ettirgenlik işlevini koruduğu anlaşılmaktadır (Doğan-Koç, 2004, s. 231; Kasapoğlu Çengel, 2017, s. 153). Nitekim Kazak Türkçesi gramerinde {-DXr-} eki ve varyantları özgelik (ettirgenlik) işlevinin temel göstergeleri arasında değerlendirilmekte (Keñesbayev vd., 1957, s. 138), Kırgız Türkçesi gramerinde ise -*dır/-dir/-dur/-dür-*, -*tır/-tir/-tur/-tür-* biçimlerinin ettirgen çatı ve fiil türetme işlevlerinde kullanıldığı belirtilmektedir (Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıka, 1987, s. 249-253).

6. -DXr- Ekinin İşlevsel Dağılımı

İşlev Alanı	Açıklama	Örnekler	Türk Yazı Dilleri
Ettirgenlik / Yaptırma	Eylemin başka bir özneye yaptırılması	<i>açtır-, yazdır-, yedir-</i>	Trk., Az., Bşk., Tkm.
Oldurganlık / Duruma Sokma	Durum değişimi meydana getirme	<i>doldur-, arttır-, yağdır-</i>	Tkm., Krg., Kar., Tat.
Hareket / Yer Değiştirme	Hareketin yönünü değiştirme	<i>kaldır-, keltir-</i>	Gag., Kar., Kaz.
Bilişsel ve Algısal Etki	Algı ve zihinsel aktarım	<i>bildir-, eşittir-</i>	Krm., Krg., Kar., Nog.
Sonuçlandırma / Durum Değişimi	Eylemin tamamlanması	<i>öldür-, döndür-, yandır-</i>	Trk., Tkm., Kar., Kum.

Tablo 1. -DXr- Ekinin İşlev Alanları

6.1. Ettirgenlik / Yaptırma

-DXr- fiilden fiil yapım eki, fiil kök ve gövdelerine gelerek öznenin bir başkasına eylemi yaptırmasını ifade eden ettirgen fiiller türetir:

açtır- / *açdır-* “açtırmak” (Trk.; Az.; Kkp.; Kaz.; Krg.) (Korkmaz, 2014, s. 183; Yalçın, 2018, s. 207; Keleşbayev vd., 1957, s. 138; Uyğur, 2019, s.33; Saliev, s. 188; Maşkaroglu, 2023, s. 30),

Han namlı falcıları topla, fal açtırğan.

“Han meşhur falcıları toplayıp fal açtırmış.” (Krm.). (Maşkaroglu, 2023, s. 30).

yazdır- / *yazdur-* / *yazdır-* / *jazdır-* “yazdırmak” (Az.; Gag.; Trk.; Bşk.; Krç-Bal.; Kkp.; Kırg.; Krm.; Nog.; Tat.) (Grammatika Azerbaydžanskogo Yazyka, 1960, s. 144; Pokrovskaya, 1964, s. 173; Ergin, 1998, s. 212; Yalçın, 2018, s. 207; Yazıcı Ersoy, 2018, s. 172; Tavkul, 2020, s. 126; Uyğur, 2019, s.234; Yudahin, 2011, s. 195; Maşkaroglu, 2023, s. 1445; Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 425; Öner, 2015, s. 565).

Qalem, defter, bor dağıttı. Em okuta, em yazdırı edi.

“Kalem, defter, tebeşir dağıttı. Hem okutuyor hem yazdırıyordu.” (Krm.). (Maşkaroglu, 2023, s. 1445).

yedir- / *yidür-* / *yétür-* “yedirmek” (Az.; Trt.; Tkm.; Kkp.; Kırg.; Nog.) (Grammatika Azerbaydžanskogo Yazyka, 1960, s. 144; Ergin, 1998, s. 212; Buran vd., 2014, s. 61; Yıldırım, 2020, 170; Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıkı, 1987, s. 250; Uyğur, 2019, s.236; Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 426).

Bu işlev, özellikle Oğuz grubu Türk yazı dillerinde ekin temel kullanım alanını oluşturmaktadır.

6.2. Oldurganlık / Duruma Sokma

Eylemin gerçekleşmesini sağlama ve bir sonucun ortaya çıkmasına neden olma anlamı taşıyan oldurgan fiiller türetir:

arttır- / *arttur-* “arttırmak” (Kar.; Kkp.; Krg.; Krm.; Nog.; Tat.) (Çulha, 2019, s. 147; Uyğur, 2019, s.30; Kasapoğlu Çengel, 2017, s. 153; Maşkaroglu, 2023, s. 114; Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 36; Ganiyev, 2013, s. 157).

Akça arttırıp olamaymız.

“Paradan tasarruf edemiyoruz.” (Krm.). (Maşkaroglu, 2023, s. 114).

doldur- / *toltur-* “doldurmak” (Tkm.; Krç.Bal.; Kırg.; Krm.; Kum.) (Yıldırım, 2020, s. 170; Tavkul, 2012, s.902; Arıkoğlu vd.; 2018, 2067; Maşkaroglu, 2023, s. 1300; Pekacar, 2012, s.974).

Birinçi cılın iygilitüü tolturdu

“Çaydanlığı suyla doldur.” (Kırg.). (Arıkoğlu vd.; 2018, 2067).

Qoyunı etini qarınğa toldura, telisinden özüne kalpak tikip kiye.

“Koyunun etini karına doldurur, derisinden kendine kalpak dikip giyer.” (Krm.). (Maşkaroglu, 2023, s. 1300).

Şelekti tolturıw “Kovayı doldurmak” (Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 366).

yağdır- / *yağdır-* / *jawdır-* / “yağdırmak” (Trk.; Kkp.; Krm.) (Ergin, 1998, s. 212.; Uyğur, 2019, s.231; Maşkaroglu, 2023, s. 1406).

Anası onu itep tışka atıldı ve kapı aldında toplanğan bala sürüsini körgeninen nefretini olarğa yağdırıp başladı.

“Annesi onu itekleyip dışarı çıkardı ve kapının önünde toplanan çocuk sürüsünü görünce bütün nefretini onlara yağdırmaya başladı.” (Krm.). (Maşkaroglu, 2023, s. 1406).

Bu işlev, hem Oğuz hem de Kıpçak grubu Türk yazı dillerinde yaygın biçimde görülmektedir.

6.3. Hareket / Yer Değiştirme

Hareketin yönünü değiştirme ve yer değiştirme anlamı taşıyan fiiller türetir:

kaldır- / *qaldır-* / *qaldur-* “kaldırmak; bırakmak” (Gag.; Kar.; Krç.Bal.; Kkp.; Krg.; Krm.; Nog.; Tat.) (Özkan, 2019, s. 183; Çulha, 2019, s. 147; Tavkul, 2020, s. 229; Uyğur, 2019, s.311; Saliev, 2019, s. 188; Çeneli, 1997, s. 46; Öner, 2015, s.259).

Aytıp turman xalqım sizge / Bul sözdi qaldırdım izge.

“Der dururum halkım size / Bu sözü kaldırdım (söyledim) sonraya (ileriye*)” (Kkp.). (Uyğur, 2019, s. 311).

Âdem birinşi yazıwların (belgilerin) qayalarda, taslarda, ağaştı qaldırğan.

“İnsan ilk yazılarını (işaretlerini) kayalara, taşlara, ağaçlara bırakmış”. (Nog). (Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 232).

keltir- / *keldür-* / *keltir-* / *ketür-* “getirmek” (Krç.Bal.; Kkp.; Kaz., Krg.; Kum.; Nog.) (Tavkul, 2012, s.902; Uyğur, 2019, s.264; Doğan-Koç, 2004, s. 231; Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıka, 1987, s. 250; Baykoca, s. 2007, 96; Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 143).

Uyqı keldirgen xabar.

“Uykusunu getiren masal” (Nog). (Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 143).

Özellikle Kıpçak grubu Türk yazı dillerinde hareket bildiren fiillerde ekin işlek biçimde kullanıldığı görülmektedir.

6.4. Bilişsel ve Algısal Etki

Öznenin karşı tarafın algı, duygu veya zihinsel durumunu etkilemesini ifade eden bilişsel ve algısal etki fiilleri türetir:

bildir- “bildirmek; haber vermek, ihbar etmek” (Kar.; Kkp.; Kaz.; Krg.; Krm. Nog.) (Çulha, 2019, s. 147; Gülsevin, 2016, s.104; Uyğur, 2019, s.85; Kasapoğlu Çengel, 2017, s. 153; Saliev, 2019, s. 188; Çeneli, 1997, s. 46; Baykoca, 2007, s. 96; Keñesbayev vd., 1957, s. 138; Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 78).

Babanıznuñ yoklıgını bildirmedi / Bir can acır kimseniz bolsa da, / Men sizge köz yaşı sildirmedi.

“Babanızın yokluğunu bildirmedi. / Bir candan acıyan kimseniz olmasa da / Ben size gözyaşı sildirmedi.” (Krm.). (Maşkaroglu, 2023, s. 214).

Bildirmey kirüw.

Belli etmeden girmek. (Nog). (Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 78).

êşittir- / *esittir-* “ıştırmak, duyurmak; ilan etmek; yayınlamak (radyo, televizyon)” (Kkp.; Krm.; Nog.) (Uyğur, 2019, s.143; Çeneli, 1997, s. 46; Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 115).

Bu işlev, özellikle iletişim ve algı bildiren fiillerde belirginleşmektedir.

6.5. Sonuçlandırma / Durum Değişimi

Bir sürecin tamamlanmasını, yeni bir duruma geçişi veya eylemin sonuçlandırılmasını ifade eden fiiller türetir:

döndür- / *töndür-* “döndürmek; çevirmek”; yoluna koymak, yönetmek (Trk.; Kkp.; Krg.; Krm.) (Ergin, 1998, s. 212; Uyğur, 2019, s.126; Yudahin, 2011, s.755; Maşkaroglu, 2023, s. 391).

Sovhozımız abandalaşır, fermanlarımız birleşir, bu yerlerni medeniyet mal asrayıcı bir zonağa döndürürüz.

“Sovhozumuz (devlet çiftliğimiz) kuvvetlenir, çiftliklerimiz birleşir; bu yerleri modern, hayvan yetiştiren bir bölgeye döndürürüz.” (Krm.). (Maşkaroglu, 2023, s. 391).

öldür- / *öltür-* / *öltir-* “öldürmek” (Trk.; Tkm.; Krç.Bal.; Kar.; Kkp.; Krg.; Krm.; Kum.; Nog.) (Ergin, 1998, s. 212; Buran vd., 2014, s. 61; Yıldırım, 2020, s. 170; Tavkul, 2012, s. 902; Çulha, 2019, s. 147; Uyğur, 2019, s.440; Kasapoğlu Çengel, 2017, s. 153; Saliev, 2019, s. 188; Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıkı, 1987, s. 250; Maşkaroglu, 2023, s. 954; Pekacar, 2012, s. 974; Baykoca, 2007, s. 96; Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 213).

Közünü kımsa yeter. Elbet onu urıp öldürmemiz.

“Gözünü kırpsa yeter. Elbet onu vurup öldürmeyiz.” (Krm.). (Maşkaroglu, 2023, s. 954).

Ayday bilmes at öltirer, söyley bilmes soğıs keltirer. (atas.)

“At binmeyi bilmeyen atı öldürür, söz söylemeyi bilmyen kavga ettirir.” (Nog.). (Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 213).

yaktır- / *yandır-* / *jaqtır-* / *jandır-* / *candır-* “yakmak, tutuşturmak” (Az.; Trt.; Tkm.; Bşk.; Krç.-Bal.; Kkp.; Kırğ.; Krm.; Kum.; Nog.; Tat.) (Gültekin, 2005, s. 19; TS (K-Z), 2023, s. 3518; Yıldırım, 2020, s. 170; 687; Özşahin, 2017, s. 687; Tavkul, 2020. s. 120; Uyğur, 2019, s.221; 226; Yudahin, 2011, s.175; Maşkaroglu, 2023, s. 1421; Pekacar, 2012, s. 974; Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 416; Öner, 2015, s.548).

Uyanam asretlik bağrımnı tile. / Ayrılık otında soñ yandırasıñ.

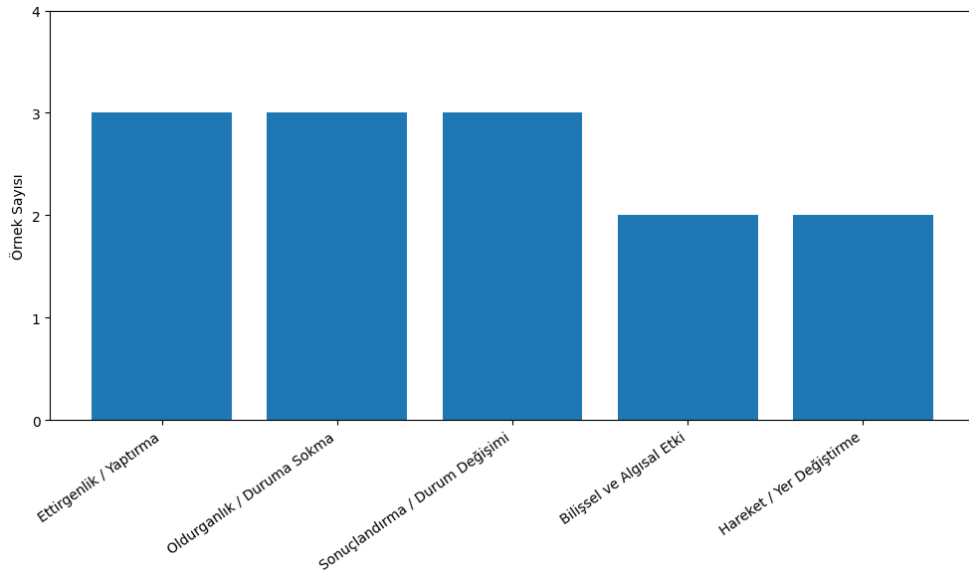
Uyanıyorum, hasret bağrımı deliyor, / Sonra da ayrılık ateşinde yakıyorsun.” (Krm.). (Maşkaroglu, 2023, s. 1421).

Kün körmegen kün körse, kündiz şıra q yandırar. (atas.)

“Gün görmeyen gün görse gündüz çıra (lamba*) yakar.” (Nog.). (Ergönenç ve Bulgarova, 2024, s. 413).

Bu işlev, özellikle fiziksel durum değişimi ve eylemin sonuçlandırılması bildiren fiillerde belirginleşmektedir.

Bununla birlikte Karaim Türkçesinde tespit edilen *uwuldur-* “oğul edinmek, evlat edinmek” örneği, ekin standart fiilden fiil yapım işlevi dışında değerlendirilebilecek istisnai kullanımlardan biridir. Zajaczkowski, söz konusu yapının isim tabanlarından geçişli fiil türetmek amacıyla kullanıldığını ve bu durumun ekin yüksek üretkenliğini gösterdiğini belirtmektedir (Zajaczkowski, 1932, s. 166).

Şekil 1. -DXr- Ekinin İşlevsel Dağılımı

Şekil 1’de -DXr- ekinin Güneybatı (Oğuz) ve Kuzeybatı (Kıpçak) Türk yazı dillerinde tespit edilen işlev alanlarının örnek sayılarına göre dağılımı gösterilmiştir.

7. Karşılaştırmalı Değerlendirme

-DXr- eki, Güneybatı (Oğuz) ve Kuzeybatı (Kıpçak) Türk yazı dillerinde hem biçimsel hem de işlevsel açıdan ortak ve farklı özellikler sergilemektedir. Özellikle biçim çeşitliliği bakımından Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk yazı dillerinin daha zengin bir görünüm sunduğu görülmektedir. *artur-*, *toltur-*, *keltir-* ve *öltür-* gibi biçimler, ekin Kıpçak sahasında çeşitli ses değişimleriyle işlek biçimde kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir (Yazıcı Ersoy, 2018, s. 169-170; Pekacar, 2012, s. 974).

-DXr- ekinin her iki gruptaki temel kullanım alanını ettirgenlik oluşturmaktadır. Bununla birlikte Güneybatı (Oğuz) grubu Türk yazı dillerinde ekin daha düzenli ve sistemli bir kullanım alanı sergilediği görülmektedir. Özellikle *açtır-*, *yazdır-* ve *yedir-* gibi fiiller, ettirgenlik işlevinin Oğuz sahasındaki belirgin kullanım alanını ortaya koymaktadır (Korkmaz, 2014, s. 183; Ergin, 1998, s. 212-213).

Oldurganlık / duruma sokma işlevi de -DXr- ekinin her iki grupta korunan temel kullanım alanlarından biridir. *doldur-*, *toltur-*, *yağdır-* ve *arttır-* gibi fiiller, ekin yalnızca yaptırma değil; aynı zamanda durum değişimi meydana getirme işleviyle de yaygın biçimde kullanıldığını göstermektedir (Yıldırım, 2020, s. 170; Yazıcı Ersoy, 2018, s. 169-170).

Kıpçak grubu Türk yazı dillerinde hareket / yer değiştirme işlevinin daha belirgin olduğu görülmektedir. *keltir-*, *ketür-* ve *kaldır-* gibi fiiller, ekin hareketin yönünü değiştirme ve eylemi başka bir noktaya aktarma işlevlerinde Kıpçak sahasında daha işlek biçimde kullanıldığını ortaya koymaktadır (Doğan-Koç, 2004, s. 231; Kasapoğlu Çengel, 2017, s. 153).

Bilişsel ve algısal etki işlevi ise iletişim, algı ve zihinsel aktarım bildiren fiillerde belirginleşmektedir. *bildir-* ve *eşittir-* gibi fiiller aracılığıyla gözlemlenen bu kullanım alanı, özellikle Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk yazı dillerinde daha yaygın görülmektedir (Çeneli, 1997, 45; Pekacar, 2012, s. 974).

Sonuçlandırma / durum değişimi işlevi, hem Güneybatı (Oğuz) hem de Kuzeybatı (Kıpçak) Türk yazı dillerinde ortak biçimde tespit edilmiştir. *döndür-* ve *öldür-* ve *yandır-* gibi fiiller, -DXr- ekinin yalnızca ettirgenlik bildiren bir yapı olmadığını; aynı zamanda eylemin tamamlanması ve yeni bir durum meydana getirilmesi işlevlerinde de kullanıldığını göstermektedir (Korkmaz, 2014, s. 183; Yalçın, 2018, s. 207).

Bununla birlikte bazı örnekler, -DXr- ekinin standart fiilden fiil yapım işlevi dışında da değerlendirilebileceğini göstermektedir. Ganiyev, bazı kullanımlarda -dır/-der- ekinin fiil olmayan söz birliklerine, ünlem ve yansımalara da eklenebildiğini belirtmekte; *ışandır-* “inandırmak”, *tiptér-* “sessizce yürümek”, *çeltér-* “parıldamak” ve *cilder-* “hızlı hareket etmek” gibi örnekleri bu kapsamda değerlendirmektedir (Ganiyev, 2013, s. 157). Bu durum, Karaim Türkçesinde tespit edilen *uwuldur-* “oğul edinmek” örneğinin de -DXr- ekinin fiil tabanı dışındaki sınırlı kullanımları arasında değerlendirilebileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Mardkiewicz, 1930, s. 9). Zajaczkowski, bu tür kullanımların ekin yüksek üretkenliğiyle ilişkili olduğunu ve isim tabanlarından geçişli fiil türetme eğilimini yansıttığını ifade etmektedir (Zajaczkowski, 1932, s. 166).

Sonuç

Bu çalışmada -DXr- fiilden fiil yapım ekinin Güneybatı (Oğuz) ve Kuzeybatı (Kıpçak) Türk yazı dillerindeki işlevsel dağılımı karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Elde edilen veriler, ekin Türk yazı dillerinde temel olarak ettirgenlik işleviyle kullanıldığını; bununla birlikte oldurganlık, hareket / yer değiştirme, bilişsel ve algısal etki ile sonuçlandırma / durum değişimi gibi farklı işlev alanlarında da değerlendirilebildiğini göstermektedir.

Çalışma sonucunda Güneybatı (Oğuz) grubu Türk yazı dillerinde ekin daha düzenli ve sistemli bir kullanım alanı sergilediği; Kuzeybatı (Kıpçak) grubu Türk yazı dillerinde ise

biçim çeşitliliğinin daha belirgin olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca bazı örnekler, -DXr- ekinin fiil tabanı dışındaki sınırlı kullanımlarına da işaret etmektedir.

Sonuç olarak -DXr- ekinin yalnızca biçimsel bir ettirgenlik eki olmadığı; tarihî süreç içerisinde farklı işlev alanlarına yayılan çok işlevli ve işlek bir fiilden fiil yapım eki niteliği taşıdığı söylenebilir.

Türk Yazı Dilleri Kısaltmaları

Az.:	Azerbaycan Türkçesi	Krg.:	Kırgız Türkçesi
Bşk.:	Başkurt Türkçesi	Krm.:	Kırım Tatar Türkçesi
Gag.:	Gagauz Türkçesi	Kum.:	Kumuk Türkçesi
Kar.:	Karaim Türkçesi	Tat.:	Tatar Türkçesi
Kkp.:	Karakalpak Türkçesi	Tkm.:	Türkmen Türkçesi
Kaz.:	Kazak Türkçesi	Trk.:	Türkiye Türkçesi
Krç.Bal.:	Karaçay-Balkar Türkçesi		

Eser Kısaltmaları

DLT.:	Dîvânü Lugâti't-Türk	TS	Türkçe Sözlük
--------------	----------------------	-----------	---------------

Eklerin Gösteriminde Kullanılan İşaretler

-DXr- :	-dir-, -dir-, -dur-, -dür-, -tir-, -tir-, -tur-, -tür-	-tXr-:	-tur-, -tir-, -tur-, -tür-
-dXr- :	-dir-, -dir-, -dur-, -dür-	-zXr-:	-zir-, -zir-, -zur-, -zür-
		-Dır-:	-dir-, -tir-

Diğer Kısaltmalar

atas.: atasözü

Kaynakça

- Arıkoğlu, E., Aliomova, C., Askarova, R. ve Selçuk, B. K. (2018). *Kırgızca-Türkçe sözlük*. Bengü Yayınları.
- Baykoca, F. L. (2007). *Kuzey grubu Türk şivelerinin karşılaştırmalı yapım ekleri (Kazak Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaim Türkçesi)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Niğde Üniversitesi.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. E. J. Brill.
- Buran, A., Alkaya, E. ve Yalçın, S. K. (2014). *Çağdaş Türk yazı dilleri 1 (Güneybatı (Oğuz) grubu)*. Akçağ Yayınları.
- Çeneli, İ. (1997). *Kırım Tatarcasında yapım ekleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çulha, T. (2019). *Karaycanın karşılaştırmalı grameri (Fonetik-morfoloji, Kırım ağızı esasında)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Delice, T. B. (2020). *Türkmen Türkçesinde fiil*. Gece Kitaplığı.
- Demircan, Ö. (2003). *Türk dilinde çatı*. Papatya Yayıncılık.
- Doğan, A. T. (2025). "Oldurgan" terimi ve çatı karşılığıyla ilgili değerlendirme. XVII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu bildirileri (ss. 75-84).
- Dursun, S. (2018). *Türkçede ettirgen yapılar*. Grafiker Yayınları.
- Eraslan, K. (2017). *Eski Uyğur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Ercilasun, A. B. (2022). *Türk dilinde çekirdek ekler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation*. Harrassowitz Verlag.
- Ergin, M. (1998). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Ergönenç, D. ve Bulgarova, M. (2024). *Nogay Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, A. von. (1995). *Eski Türkçenin grameri* (Çev. M. Akalın). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ganiyev, F. A. (2013). *Bugünkü Tatar Türkçesi söz yapımı* (Çev. M. Özşahin). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Grammatika Azerbaydžanskogo Yazyka. *Çast I: Morfologiya*. İzdatel'stvo Akademii Nauk Azerbaydžanskoy SSR, 1960.
- Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıka. (1987). *Çast I: Fonetika i Morfologiya*. İzdatelstvo İlim.
- Gülsevin, G. (1998). *Çatı ekleri üzerinde kullanılabilen ekler*. İlmî Araştırmalar, 6, (s.125-148).
- Gülsevin, S. (2016). *Karay Türklerinin dili (Troki diyalekti)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gültekin, M. (2005). *Çağdaş Azeri Türkçesi*. Net-Pa Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1991). *Türk dilinde fiiller, en eski Türkçeden çağdaş Türk şivelerine kadar*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve grameri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Johanson, L. (2007). Türk dilleri. (Çev. N. Demir), (Ed. T. S. Halman. *Türk edebiyatı tarihi* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Johanson, L. ve Csató, É. Á. (2022). *The Turkic languages*. Routledge.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2017). *Kırgız Türkçesi şekil bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud. (1941). *Dîvânü Lugâti't-Türk tercümesi* (Çev. B. Atalay, C. III). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Keñesbayev, S., Musabayev, G., Iskakov, A. ve Amanjolov, K. (1957). *Qazaq tili grammatikası I bölüm: fonetika, leksika jäne morfologiya*. Qazaqtıñ Memlekettik Oqu-Pedagogikalıq Baspası.
- Keskin, E. (2020). *Türkçede birleşik ekler*. Kesit Yayınları.
- Koç, K. ve Doğan, O. (2004). *Kazak Türkçesi grameri*. Gazi Kitabevi.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi grameri, şekil bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mardkowicz, A. (1930). *Elijahunun ucuru*. Karaj Bitikligi.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özenç, T. (2019). Atasözü Ar Namıs adlı eser esasında Kırgız Türkçesinde yapım ekleri. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 77-95.
- Özkan, N. (2019). *Gagauz Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pekacar, Ç. (2012). Kumuk Türkçesi. (Ed. A. B. Ercilasun). *Türk lehçeleri grameri*. Akçağ Yayınları.
- Pokrovskaya, L. A. (1964). *Grammatika Gagauzskogo Yazıka: Fonetika i Morfologiya*. Nauka.
- Ramstedt, G. J. (1912). *Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen*. Journal de la Société Finno-Ougrienne, 28(3).
- Ramstedt, G. J. (1957). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, Formenlehre*. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Saliev, M. (2019). *Osmanaalı Sıdık Uulu'nun eserleri örneğinde geçiş dönemi Kırgızcası* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi.

- Sevortyan, E. V. (1956). *Slovoobrazovanie v tyurkskih yazıkah* [Türk dillerinde sözcük oluşumu]. (Ed. N. K. Dmitriev). *Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov. Çast 2: Morfologiya içinde* (ss. 10-61).
- Şçerbak, A. M. (2016). *Türk dillerinde fiil*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tavkul, U. (2012). Karaçay-Balkar Türkçesi. (Ed. A. B. Ercilasun). *Türk lehçeleri grameri*. Akçağ Yayınları.
- Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Teres, E. (2009). *Çağataycada söz yapımı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Terbish, B. (2019). *Türkiye Türkçesi ve çağdaş Moğolcada çatı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe sözlük (K-Z)*. (2023). Türk dil kurumu yayınları.
- Uyğur, C.V. (2019). Karakalpak Türkçesi sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üstünoğlu, K. (2016). *Eylem işletimi*. Sentez Yayıncılık.
- Yalçın, S. K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi grameri*. Kesit Yayınları.
- Yazıcı Ersoy, H. (2018). *Başkurt Türkçesi grameri*. Gazi Kitabevi.
- Yazım kılavuzu*. (2012). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, H. (2020). *Türkmen Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K.K. (T. Taymas Çev.) *Kırgız sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zajaczkowski, A. (1932). *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraïmskim (Przyczynek do morfologii języków tureckich)*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Extended Summary

The present study examines the functional distribution of the deverbal suffix -DXr- in Southwestern (Oghuz) and Northwestern (Kipchak) Turkic written languages through a comparative and functional approach. In Turkic languages, deverbal suffixes constitute one of the most productive morphological categories and have attracted considerable attention in Turkological studies since the earliest historical periods. Among these suffixes, -DXr- is one of the most widespread and multifunctional derivational suffixes used in both historical and contemporary Turkic written languages. Although the suffix is generally associated with causative meaning, the available linguistic data demonstrate that its functions extend beyond simple causativity and include various semantic and functional domains.

Turkic languages preserve many common morphological features despite their historical diversification into different branches. Within this systematic morphological structure, derivational suffixes are important not only for word formation but also for their semantic and functional diversity. In this context, the suffix -DXr- occupies a remarkable position because of its historical continuity, phonetic variability, and multifunctional character. Previous studies on causativity and voice in Turkic languages have mainly focused on structural and grammatical aspects of the suffix. However, detailed comparative analyses dealing specifically with the functional distribution of -DXr- in different Turkic written language groups remain limited. Therefore, this study aims to contribute to the field by examining the suffix from a functional perspective.

The study is based on the classification of Turkic languages proposed by Johanson. Within this framework, Azerbaijani, Gagauz, Turkish, and Turkmen are evaluated within the Southwestern (Oghuz) group, while Bashkir, Karaim, Kazakh, Kyrgyz, Kumyk, Crimean Tatar, Nogay, and Karachay-Balkar are examined within the Northwestern (Kipchak) group. The examples used in the study were collected from grammars, dictionaries, and linguistic studies related to these Turkic written languages. The data were classified according to the semantic and functional roles of the suffix and analyzed comparatively.

The historical background of the suffix constitutes an important dimension of the study. Historical sources indicate that the suffix has been used since Old Turkic. In the Orkhon inscriptions, the suffix appears mainly in the form -tUr-, while in Old Uyghur Turkish forms such as -dur-, -dür-, -tur-, and -tür- become widespread. Scholars such as Ramstedt, Gabain, Erdal, Hacıeminoğlu, and Ercilasun have discussed the origin and development of the suffix from different perspectives. The generally accepted view suggests that -DXr- emerged through the combination of the causative suffixes -t- and -Ur-. Furthermore, comparative studies involving Turkic and Mongolic languages indicate that the suffix should be evaluated within a broader Altaic and historical framework. These discussions demonstrate that -DXr- is not merely a simple morphological unit but rather a historically layered and functionally diversified structure.

The findings of the study reveal that the primary function of *-DXr-* in both Oghuz and Kipchak Turkic written languages is causativity. In this function, the suffix expresses that an action is performed by another agent or caused by an external subject. Verbs such as *açtır-*, *yazdır-* and *yedir-* represent this basic causative usage and are attested widely in both language groups. Nevertheless, the suffix is not restricted to this single function.

Another important functional category identified in the study is factitive or change-of-state function. In this usage, the suffix causes the emergence of a new state or condition rather than simply expressing causation. Verbs such as *doldur-*, *arttır-* and *yağdır-* illustrate this semantic domain. The analysis demonstrates that this function is widely preserved in both Southwestern and Northwestern Turkic written languages.

The study also identifies a movement and direction function associated with the suffix. In this category, *-DXr-* is used in verbs expressing movement, transfer, or directional change. Examples such as *kaldır-*, *keltir-*, and *ketür-* indicate that this function is especially productive in Kipchak Turkic written languages. This reveals that the semantic scope of the suffix extends beyond pure causativity and interacts with spatial and directional semantics.

Another remarkable category is the cognitive and perceptual effect function. In this usage, the suffix appears in verbs related to communication, perception, cognition, and mental transfer. Examples such as *bildir-* and *eşittir-* demonstrate that the suffix can influence the perceptual or cognitive state of another participant. This function appears more prominently in Northwestern (Kipchak) Turkic written languages.

The resultative and change-of-state function constitutes another major semantic domain of the suffix. Verbs such as *öldür-*, *döndür-*, and *yandır-* indicate the completion of an action or transition into a new state. These examples demonstrate that *-DXr-* functions not only as a causative marker but also as a derivational element contributing to the semantic completion or transformation of events.

The comparative analysis further demonstrates that the suffix displays richer phonetic and formal variation in Northwestern (Kipchak) Turkic written languages. Variants such as *-dXr-*, *-tXr-*, *-zXr-*, and *-Dır-* reveal the phonological diversification of the suffix across different written languages. In contrast, the Oghuz group generally preserves a more regular and systematic usage pattern.

The study also discusses exceptional and marginal usages of the suffix. The Karaim example *uwuldur-* “to adopt as a son” is particularly noteworthy because it represents a denominal usage outside the standard deverbal function of the suffix. Such examples indicate that *-DXr-* occasionally extends beyond verbal bases and participates in limited derivational processes involving nominal stems.

As a result, the study concludes that *-DXr-* is not merely a causative suffix but a multifunctional and productive deverbal suffix with a broad semantic range in Turkic written languages. The suffix preserves its core causative function while simultaneously extending into domains such as factitivity, movement, cognitive effect, and resultative meaning. Moreover, the comparative evidence demonstrates both the historical continuity and the functional flexibility of the suffix across Oghuz and Kipchak Turkic written languages. In this respect, the study contributes to Turkic morphology by emphasizing the importance of functional analysis in the evaluation of derivational suffixes.